DESPRE CÂTEVA OPINII REFERITOARE LA CRONOLOGIA PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN TRANSILVANIA

Cu ocazia discutării cronologiei primei epoci a fierului în Transilvania, ne-am referit și la topoarele plate cu aripioare (de fier), descoperite în această zonă a României[1]. Recent a apărut un nou volum consacrat acestei categorii[2]. Volumul cuprinde și majoritatea pieselor descoperite pe teritoriul României, cu mențiuni la tipologia și datarea lor. Apariția acestui volum ne determină să revenim cu câteva scurte (dar necesare) precizări, ce vor avea în vedere, mai ales, (unele) piese din Transilvania.

Firește, cercetarea arheologică nu se poate dispensa de clasificări tipologice. Dar, pentru a fi viabilă (deci, realmente utilă), o clasificare tipologică trebuie să reflecte, cât mai exact posibil, succesiunea sau raportul cronologic real dintre diferite tipuri (sau variante). Asupra cronologiei vom reveni însă mai jos.

În privința clasificării tipologice este de avut, mai întâi, în vedere faptul că (la nivelul cronologic care interesează aici) obiectele din fier, deci și topoarele plate cu aripioare erau executate prin forjare (și nu prin turnare în tipare)[3]. Datorită acestui mod de prelucrare, apar inevitabile diferențe (cel puțin de amănunt) între diferite piese, chiar și atunci când erau lucrate în același atelier. Apoi, starea de corodare (ruginire) avansată în care s-au descoperit numeroase exemplare a afectat (modificat), adesea sensibil, aspectul pe care l-au avut inițial. În fine, curățirea pieselor puternic atinse de rugină (și adesea restaurarea lor) a contribuit uneori la alterarea imaginii inițiale.

Având în vedere starea în care au fost descoperite topoarele plate cu aripioare de la Teleac, la publicarea lor menționam că: „Toate piesele sunt puternic marcate de rugină. Pentru a păstra o imagine cât de cât apropiată de cea inițială, în ilustrație ele sunt redate cum arătau înainte de curățire și restaurare"[4]. Să luăm (la întâmplare) un alt exemplu, anume, toporul plat cu aripioare de la Cernat[5]. Vom constata și în acest caz că, datorită ruginirii avansate, imaginea lui inițială nu poate fi stabilită cu certitudine. În consecință și clasificarea tipologică a acestei piese rămâne incertă. De altfel, constatarea este valabilă și pentru alte (numeroase) exemplare. Apare, deci, întrebarea: facem clasificarea tipo-

---

[1] V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 46—49; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj-Napoca, 1991, p. 50—53, 122, 126, 182, 186.

[2] Anke Wesse, *Die Armchenbeile der Alten Welt, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 3, Bonn, 1990.

[3] Cf. J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*, vol. I, Paris, 1960, p. 431—435.

[4] V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 50, nota 141.

[5] A. Wesse, *op. cit.*, p. 202, cat. nr. 177, pl. 27.

logică după imaginea actuală a pieselor sau după imaginea pe care încercăm să o reconstituim (pe criterii mai mult sau mai puțin subiective)? Din păcate, nici într-un caz, nici în celălalt, erorile nu pot fi total evitate, evident cu consecințele ce rezultă.

Dar, independent de acest aspect (și fără a intra în alte detalii), trebuie totuși menționat faptul că încadrarea unor piese într-un anumit tip sau variantă (așa cum apare în volumul amintit) este adeseori greu de acceptat. Desigur, explicații se pot găsi; dar nicicând ele nu vor fi suficient de convingătoare pentru a justifica de ce piesele de la Popești-Nucet[6] și Sânsimion[7] au fost încadrate în aceeași variantă (III_2C, 1). Același dubiu apare și în cazul altor (numeroase) piese și menționăm aici pe cele de la Vințu de Jos[8] și Svetozarevo[9], ambele incluse în varianta III_1C, 1, sau piesele de la Insula Banului (cat. nr. 180) și Teleac (cat. nr. 182; pl. 23), incluse în aceeași grupă, II_1. Fără îndoială exemplificările pot continua, dar nu considerăm necesar să mai insistăm asupra acestui aspect.

Desigur, clasificarea tipologică detaliată a unui număr atât de mare de piese presupune — volens-nolens — o doză de subiectivism și risc, greu (chiar imposibil) de evitat totdeauna (din motivele mai sus arătate). Iată de ce tipologia trebuie făcută cu maximă prudență. Altminteri, se ajunge la imagini artificiale care, inevitabil, grevează asupra concluziilor generale.

Și în privința datării sunt de făcut câteva precizări. Pe baza descoperirilor cunoscute menționam (încă în 1983) că „... pe teritoriul României existența acestui tip de topor nu se oprește în Hallstattul mijlociu sau târziu (cum se considera până foarte recent) ci, ... el evoluează și în primele faze ale perioadei Latène. De altfel, topoare plate cu aripioare datate aproximativ tot atât de târziu, s-au aflat și în zona alpină. Existența unor topoare plate cu aripioare în perioada Latène (situație ce modifică în bună parte tabloul cronologic cunoscut anterior), impune, deci, o mare prudență la interpretările cronologice"[10].

Lăsând la o parte piesele apărute incidental (a căror datare rămâne oricum ipotetică, chiar și atunci când sunt plasate în limite rezonabile), stârnește nedumerire, mai ales, datarea atribuită unor piese descoperite în contexte arheologice clare. Referirea, fie și numai la două exemple, va fi edificatoare. Astfel, toporul plat cu aripioare de la Cernat este datat (mai ales pe baza fibulelor de tip Peschiera între 1100—1000 î.Ch.[11]. Plecându-se de la această datare, se avansează apoi ideea că „Im Karpatenraum sind die ältesten eisernen «europäischen» Ärmchenbeile beheimatet"[12]. Descoperirile de la Bădeni[13] și, mai ales, depozitul de la Girișul Român[14] arată însă că, în aria carpatică, fibule de tip Peschiera

[6] Idem, *op. cit.*, p. 202, cat nr. 181, pl. 30.
[7] Idem, *op. cit.*, p. 203, cat. nr. 183A, pl. 30.
[8] Idem, *op. cit.*, p. 203, cat. nr. 183, pl. 26.
[9] Idem, *op. cit.*, p. 201, cat. nr. 159, pl. 26.
[10] V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 48—49, cu referire la piesele descoperite și bibliografie.
[11] A. Wesse, *op. cit.*, p. 167, fig. 55. Die zeitliche Stellung der eisernen Ärmchenbeile (piesa în cat. nr. 177, pl. 27).
[12] Idem, *op. cit.*, p. 177.
[13] Z. Milea, *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 513—516.
[14] M. Petrescu-Dâmbovița, *DBR*, p. 145.

evoluează și în Ha.B_3. Trebuie deci să ne obișnuim cu faptul că unele categorii de origine sudică evoluează în aria carpatică (și nu numai) un timp mai îndelungat decât s-a considerat până acum. Altminteri, apelul (exclusiv) la analogiile cele mai timpurii duce, adesea, la erori de datare. Mai mult, nici ceramica nu permite datarea așezării de la Cernat mai devreme de Ha.B_3. De altfel, acest lucru îl observa și Z. Székely (autorul cercetării de la Cernat) când nota că „Aspectul ceramicii... de la Cernat... arată o fază înaintată de dezvoltare a Hallstattului timpuriu"[15]. În fine, este curios (sau simptomatic?) faptul că nimeni (din cei care optează pentru o datare atât de timpurie a așezării de la Cernat) nici măcar nu și-a pus întrebarea: cum de în această așezare (căreia i se atribuie o datare atât de timpurie) apar, deodată, un număr atât de mare de piese din fier (16 bucăți)[16].

Foarte timpuriu sunt datate și topoarele plate cu aripioare de la Teleac și Insula Banului (cat. nr. 182 și 180). Referitor la piesa de la Teleac, constatăm că eroarea provine din faptul că nivelul III de la Teleac este pus pe aceeași treaptă cronologică cu nivelul Mediaș I[17]. Pentru că paralelismul dintre nivelurile de la Teleac și cele de la Mediaș a fost de curând demonstrat[18], nu considerăm necesar a menționa aici decât faptul că toate cele patru piese de la Teleac provin din nivelul III al așezării. În consecință, ele se datează în Ha.C (sec. VII î.Ch.) și nu mai devreme. În ceea ce privește piesa de la Insula Banului[19], datarea ei în Ha.B_2—B_3[20] (mai probabil în Ha.B_3) pare mult mai aproape de realitate.

Este necesară acum o precizare: nu neg deloc posibilitatea ca, în viitor, să se descopere (pe teritoriul României) topoare plate cu aripioare, care să se dateze mai timpuriu. Firește, cu condiția ca datarea lor să fie fără dubii. Însă piesele cunoscute până în prezent (și mă refer la cele cu datare asigurată, inclusiv stratigrafic) nu permit o încadrare cronologică mai timpurie de Ha.B_3. Eventual, pentru toporul plat cu aripioare de la Insula Banului (descoperit, deci, la extremitatea sudică a României) s-ar putea avea în vedere și Ha.B_2. În atari condiții, piesa de la Insula Banului ar putea indica nu numai faza, ci și direcția (sau una din direcțiile) de unde pătrunde această categorie în aria carpatică. Cât privește topoarele de la Teleac, cel puțin unul din ele[21] are bune analogii în variantele (III_3C, 2—3 după A. Wesse) bine reprezentate în necropola de la Hallstatt și în lumea illiră. Prezența unui asemenea

---

[15] Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966, p. 25.

[16] Considerăm că, prin forma și dimensiunile lor, cele 12 bare reprezintă materialul pregătit pentru forjarea a tot atâtea topoare plate cu aripioare.

[17] Vezi, A. Wesse, *op. cit.*, p. 144.

[18] De altfel, nivelul Teleac III depășește ca durată nivelul Mediaș III. Vezi, V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 102—129 și 170—188 (rezumatul în l. franceză).

[19] Plasată de A. Wesse (*op. cit.*, p. 167, fig. 55) în secolul X și prima parte a secolului IX î.Ch.

[20] Vezi, A. Vulpe, *Revist*, 32, 1979, 12, p. 2389; T. I. Mușcă, *Apulum*, XX, 1982, p. 55; cf. B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I Bonn, 1976, p. 125.

[21] V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 50, 53, fig. 17/16.

topor la Teleac permite, deci, să se presupună o legătură (ceva mai târzie) cu zona alpină și vest-balcanică.

Din descoperirile cunoscute până acum rezultă următoarele: deși (în aria carpatică) topoarele plate cu aripioare apar cu o fază sau două mai devreme, situarea majorității pieselor (care sunt și cel mai bine datate) în Ha.C arată că această categorie este larg utilizată mai ales în Ha.C, cu prelungiri până în epoca Latène.

Am considerat necesare toate aceste precizări pentru că limba de largă circulație, ca și girul de care se bucură lucrarea la care ne-am referit, pot introduce în circuitul științific unele erori pe care (sunt sigur) nimeni nu le dorește.

Recent a apărut prima monografie consacrată problemelor epocii hallstattiene în Banat[22]. Printre meritele indiscutabile ale lucrării se înscrie și acela de a fi pus în circuitul științific un bogat material arheologic. În cadrul volumului se fac aprecieri și asupra cronologiei epocii hallstattiene din Transilvania. Asupra unora dintre ele ne vom referi pe scurt în cele ce urmează.

Dar, mai întâi, o precizare: considerația că „... cele mai timpurii descoperiri ale culturii Gáva din zona Tisei superioare nu pot fi mai vechi de faza Ha.A_2, adică sec. XI în.d.Chr ...“[23], atribuită mie, îi aparține, de fapt, lui T. Kemenczei, pe care l-am și citat de fiecare dată când m-am referit la această idee[24].

Cercetările din așezările fortificate de la Ciceu-Corabia[25], Bozna[26], Subcetate[27], Dej și, mai ales, din așezarea (cu trei niveluri de locuire) de la Teleac au oferit un bogat și divers material documentar. Studiul comparativ al materialelor descoperite — mai ales, pe baza observațiilor stratigrafice de la Teleac și Mediaș — conduce la constatarea că prezența efectivă (și generalizată) a culturii de tip Gáva (pe deplin constituită) în Transilvania intracarpatică nu este de plasat înainte de faza Ha.B_1 (chiar dacă pentru începutul penetrației se poate, eventual, avea în vedere și partea finală a fazei Ha.A_2). Generalizarea ceramicii negre canelate (de tip Gáva) în Transilvania, în Ha.B_1, marchează și începutul epocii fierului în această zonă. De altfel, contextul cultural din Transilvania, în Ha.A, este tributar evoluției finale a epocii bronzului, fiind, totodată, diferit de cultura de tip Gáva[28].

În volumul la care ne referim, despre acest aspect se menționează următoarele: „... de un început al epocii fierului în zonele sud-vestice ale României ... nu putem vorbi cu certitudine înainte de debutul fazei

---

[22] Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, *Bibliotheca Thracologica*, IV, București, 1993.

[23] M. Gumă, *op. cit.*, p. 182.

[24] Vezi, *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 65, n. 7; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 112, n. 581. Am considerat necesară această precizare, deoarece din formularea menționată s-ar putea deduce că ideea îmi aparține sau că mi-am însușit-o, fără să-l citez pe T. Kemenczei. De altfel, din ultimele rânduri ale aceleiași pagini (182) reiese că T. Kemenczei este autorul acestei considerații. O formulare de la început corectă ar fi eliminat nedorita ambiguitate.

[25] V. Vasiliev, C. Gaiu, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31—63.

[26] V. Vasiliev, *EphemNap*, 3, 1993, p. 43—67.

[27] V. Vasiliev, I. Andrițoiu, *Apulum*, XXII, 1985, p. 31—36.

[28] Vezi, V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 36 și urm.; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 107 și urm. și p. 172—177 (rezumatul francez).

Ha B_1 sau... sfârșitul fazei Ha A_2..., începând de la care complexul hallstattian timpuriu cu ceramică canelată se omogenizează tot mai pregnant, printr-o nouă sinteză pe spații foarte largi, cunoscută... sub denumirea de cultură de tip Gáva..."[29]. Subliniem, în special, ideea că numai începând de la sfârșitul Ha.A_2, începutul Ha.B_1 se omogenizează tot mai pregnant pe spații foarte largi noua sinteză de tip Gáva. Rezultă, deci, că punctul de vedere al lui M. Gumă (referitor la momentul de la care complexul cu ceramică canelată se omogenizează tot mai pregnant pe spații foarte largi) este identic cu cel pe care l-am exprimat referitor la etapa când cultura de tip Gáva, pe deplin constituită, se generalizează în aria intracarpatică a Transilvaniei.

Totuși (la p. 183), menționând considerațiile mele despre începutul și etapele evoluției culturii de tip Gáva în spațiul intracarpatic, autorul menționat conchide: „După cum se poate ușor observa, cronologia adoptată de V. Vasiliev pentru diversele etape ale complexului cultural cu ceramică canelată din spațiul intracarpatic este, în general, mai coborâtă (cu aproape 100 de ani în unele cazuri) comparativ cu aceea general acceptată pentru ansamblul descoperirilor de tip Gáva-Holihrady". Să-i fi scăpat din vedere (în fuga condeiului) ceea ce susține (chiar *dsa*) despre momentul răspândirii culturii Gáva în sud-vestul României sau, mai ales, despre momentul de la care consideră că cultura Gáva se omogenizează pe spații foarte largi?[30].

În continuare (p. 191), pe baza descoperirilor de la Remetea Mare și Vărădia (ambele în Banat), M.G. consideră „că ar trebui avută în vedere o dată mai timpurie pentru începutul fazei Teleac II...". Dar, tot *dsa:* „Având în vedere faptul că în cadrul fazei Teleac II au fost descoperite și importuri de tip Gornea-Kalakača (Bosut IIIa)... datate în Ha B_2—B_3" apreciază că „se poate avea în vedere o evoluție mai îndelungată pentru nivelul II al așezării de la Teleac...". Desigur, mă simt mulțumit pentru că cel puțin faza în care am fixat sfârșitul nivelului II de la Teleac întrunește (până la urmă) adeziunea lui M. Gumă. Un singur lucru nu are însă „în vedere" M.G. și anume, dacă nu cumva stratigrafia de la Teleac ar putea oferi o (cât de mică) sugestie inversă, adică pentru mai corecta datare a celor două așezări din Banat. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât în nici o așezare cu ceramică de tip Gáva din Banat nu au fost sesizate „mai multe niveluri de locuire"[31].

Despre cronologia așezării de la Reci (la care M.G. apelează constant), am discutat pe larg și nu consider necesar să mai revin aici[32]. Reamintesc totuși că ceramica de la Reci nu ține de începutul evoluției ceramicii de tip Gáva din Transilvania. Cât privește existența a două

---

[29] M. Gumă, *op. cit.*, p. 180 și urm. (mai ales, 275—276).

[30] Este posibil ca în concepția lui M.G., aria intracarpatică să nu-și fi găsit loc în cadrul acestor spații foarte largi de omogenizare. Oricum, dacă am ridica datarea de la Teleac — cum pare a sugera — riscă să rămână singur cu o datare mai coborâtă (tot cu aproape 100 de ani) „comparativ cu cea general acceptată pentru... ansamblul descoperirilor de tip Gáva-Holihrady", din ale *dsale* „spații foarte largi".

[31] M. Gumă, *op. cit.*, p. 186.

[32] V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 43, inclusiv n. 53; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 114, 118 și p. 175—176, 180 (rezumatul francez).

niveluri la Reci, ele sunt rezultatul unei presupuneri, pe baza celturilor mai târzii[33]. Deși autorul săpăturilor menționează acest fapt, constatăm că presupusele niveluri de la Reci sunt considerate (în literatura de specialitate) drept o certitudine, obsedând continuu conștiința cercetătorilor. Mai mult, pe baza lor s-au construit tot felul de supoziții și faze, ultima creație în acest sens fiind o grupă Lăpuș-Reci[34]. Trebuie spus însă că nici în privința ceramicii și nici cronologic, necropola de la Lăpuș nu poate fi pusă în aceeași grupă (sau treaptă) cu așezarea de la Reci. Cât privește nivelul Mahala III, este de asemenea evident că el nu poate fi legat de faza cea mai veche a culturii Gáva[35]. Plasând, deci, așezările de la Reci și Mahala (nivelurile III—IV) într-o poziție cronologică cât mai apropiată de realitate, dispare și contradicția aparentă (și artificială) în eșalonarea unor descoperiri.

Desigur, există și alte aspecte asupra cărora se poate discuta dar, deocamdată, ne limităm la cele expuse mai sus.

VALENTIN VASILIEV

---

[33] Z. Székely, *op. cit.*, p. 16.

[34] E. A. Balaguri, *Symposia Thracologica*, VIII, Satu Mare, Carei, 1990, p. 122.

[35] A. László, *Hallstattul timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei* (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1985, p. 8.

À PROPOS DE QUELQUES OPINIONS CONCERNANT LA CHRONOLOGIE DU PREMIER ÂGE DU FER EN TRANSYLVANIE*

Lors des discussions portant sur la chronologie du premier âge du fer en Transylvanie, nous avons fait mention aussi des lames à moignons (en fer) découvertes dans cette zone de la Roumanie[1]. Récemment a vu le jour un nouveau volume consacré à cette catégorie[2]. Le volume comprend aussi la majorité des pièces découvertes sur le territoire de la Roumanie, avec des mentions sur la typologie et la datation de celles-ci. La parution de ce volume nous amène à revenir avec quelques brèves (mais nécessaires) précisions, qui auront en vue surtout (certaines) des pièces de Transylvanie.

Comme de bien entendu, la recherches archéologique ne saurait se dispenser de classifications typologiques. Mais, pour être viable (partant, réellement utile), une classification typologique doit refléter, aussi exactement que possible, la succession ou le rapport chronologique réel entre les divers types (ou variantes). Pour ce qui est de la chronologie, nous y reviendrons ci-après.

En ce qui concerne la classification typologique, il convient d'avoir en vue avant tout le fait que (au niveau chronologique qui intéresse ici) les objets en fer, per conséquent les lames à moignons, étaient exécutés par forgeage (et non par coulage en moules)[3]. En raison de ce mode d'usinage, il survient inévitablement des différences (pour le moins de détail) entre différentes pièces, alors même qu'elles étaient exécutées dans le même atelier. Par ailleurs, l'état de corrosion (par la rouille) avancé que révèlent nombre d'exemplaires découverts a affecté (modifié), fréquemment de façon sensible, l'aspect qu'ils avaient eu initialement. Enfin, le nettoyage des pièces fortement atteintes par la rouille (et, fréquemment, leur restauration) a contribué plus d'une fois à l'altération de l'image initiale.

Compte tenu de l'état dans lequel ont été découvertes des lames à moignons de Teleac, lors de leur publication, nous mentionnions que: „Toutes les pièces sont fortement marquées par la rouille. Afin de conserver une image aussi proche que possible de l'aspect initial, l'illustration les représente telles qu'on les avait découvertes, avant d'être nettoyées et restaurées"[4]. Prenons, au hasard, un autre exemple, à savoir la lame à moignons de Cernat[5]. On constatera que, dans ce cas aussi, en raison de l'action avancée de la rouille, son image initiale ne peut pas être établie avec certitude. Par conséquent, la classification typologique de cette pièce reste également incertaine. D'ailleurs, la constatation est valable aussi pour d'autres (nombreux) exemplaires. Ceci

---

* Pour notes, voir (devant) la variante roumaine de cet ouvrage.

dit, il en découle la question: fait-on la classification typologique d'après l'image actuelle des pièces ou d'après celle que nous nous efforçons de reconstituer (d'après des critères plus ou moins subjectifs)? Malheureusement, ni dans un cas, ni dans l'autre, les erreurs ne peuvent être totalement évitées, avec, bien sûr, les conséquences qui en résultent.

Il n'en reste pas moins, indépendamment de cet aspect (et sans entrer dans d'autres détails), qu'il faut mentionner que l'encadrement de certaines pièces dans un certain type ou une certaine variante (tel qu'il apparaît dans le volume mentionné) est souvent malaisé d'accepter. Assurément, des explications peuvent être trouvées et avancées, mais elles ne seront jamais assez convaincantes pour justifier pourquoi les pièces de Popeşti-Nucet[6] et Sânsimion[7] ont été encadrées dans la même variante (III_2C, 1). Le même doute surgit aussi dans le cas d'autres (nombreuses) pièces, et nous signalons ici celles de Vinţu de Jos[8] et Svetozarevo[9], incluses dans la variante III_1C, 1, ou bien les pièces de Insula Banului (catalogue no. 180) et de Teleac (cat. no. 182; pl. 23), incluses dans le même groupe, II_1. La série des exemples pourrait continuer, mais nous n'estimons pas nécessaire de nous arrêter sur cet aspect.

Il est indéniable que la classification typologique détaillée d'un nombre aussi important de pièce suppose — volens-nolens — une dose de subjectivisme et de risque, difficile (voire impossible) à éviter dans tous les cas (pour les raisons susmentionnées). C'est pourquoi la typologie doit être réalisée avec un maximum de prudence, si l'on ne veut pas aboutir à des images artificielles qui ne peuvent que grever inévitablement les conclusions générales.

La datation exige elle aussi quelques précisions. En vertu des découvertes connues, nous mentionnions (dès 1983) que „... sur le territoire de la Roumanie l'existence de ce type de hache ne s'arrête pas au Hallstatt moyen ou tardif (comme on le croyait jusque tout récemment), mais, ... il évolue aussi dans les premières phases de la période Latène. D'ailleurs, des lames à moignons datées approximativement tout aussi tardivement ont été découvertes aussi dans la zone alpine. L'existence de lames à moignons dans la période Latène (situation qui modifie sensiblement le tableau chronologique connu précédemment) impose en conséquence une grande prudence lors des interprétations chronologiques"[10].

En laissant de côté les pièces apparues accidentellement (dont la datation demeure de toute façon hypothétique, même si on les place dans des limites raisonnables), on éprouve une certaine perplexité face à la datation attribuée à certaines pièces découvertes dans des contextes archéologiques clairs. A cet égard, deux exemples seulement seront révélateurs. Ainsi, la lame à moignons de Cernat est datée (surtout en vertu des fibules de type Peschiera) entre 1100 et 1000 av.J.Ch.[11]. A partir de cette datation on avance l'idée que „Im Karpatenraum sind die ältesten eisernen «europäischen» Ärmchenbeile beheimatet"[12]. Les découvertes de Bădeni[13] et surtout le dépôt de Girişul Român[14] révèlent cependant que dans l'aire carpatique des fibules de type Peschiera évoluent aussi dans $Ha.B_3$. Force nous est donc de nous habituer au fait que certaines catégories d'origine méridionale évoluent dans l'aire car-

patique (et non seulement là) pendant une durée de temps plus longue que l'on ne l'a cru jusqu'à présent. L'appel (exclusif) aux analogies les plus précoces risque donc souvent à conduire à des erreurs de datation. Plus est que la céramique non plus ne permet pas de dater l'établissement de Cernat avant Ha.B_3. C'est d'ailleurs ce qu'avait observé Z. Székely aussi (auteur des investigations de Cernat) quand il notait que „L'aspect de la céramique ... de Cernat ... révèle une phase avancée de développement du Hallstatt ancien"[15]. Enfin, il est curieux (et symptomatique?) qu'aucun (de ceux qui optent pour une datation si précoce de l'établissement de Cernat) ne se soit même pas posé la question: comment se fait-il que dans cet établissement (auquel on attribue une datation si précoce) apparaissent soudain des pièces en fer si nombreuses (16 pièces)[16].

Une datation très précoce se voient attribuer aussi les lames à moignons de Teleac et de Insula Banului (cat. no. 182 et 180). Pour ce qui est de la pièce de Teleac, nous constatons que l'erreur provient du fait que le niveau III de Teleac est placé au même échelon chronologique que le niveau Mediaş I[17]. Puisque le parallélisme entre les niveaux de Teleac et ceux de Mediaş a été prouvé récemment[18], nous jugeons utile de mentionner uniquement le fait que toutes les quatre pièces de Teleac proviennent du niveau III de l'établissement. Par conséquent, elles sont à dater dans Ha.C (VII-e siècle av.J.Ch.) et non avant. En ce qui concerne la pièce de Insula Banului[19], sa datation dans Ha.B_2—B_3[20] (plus probablement dans Ha.B_3) paraît être beaucoup plus proche de la réalité.

Ceci dit, une précision s'impose: nous ne nions pas la possibilité qu'à l'avenir puissent être découvertes (sur le territoire de la Roumanie) des lames à moignons à datation plus hâtive, bien entendu à la condition que leur datation soit hors de doute. Mais les pièces connues jusqu'à ce moment (et nous avons en vue celles à datation certaine, y compris stratigraphique) ne sauraient être encadrées chronologiquement avant Ha.B_3. Il se pourrait que pour la lame à moignons de Insula Banului (découverte donc dans l'extrémité sud de la Roumanie) on puisse avoir en vue aussi Ha.B_2. Dans ces circonstances, la pièce de Insula Banului pourrait indiquer non seulement la phase mais aussi la direction (ou l'une des directions) d'où pénètre cette catégorie dans l'aire carpatique. Quant aux lames à moignons de Teleac, une d'entre elles au moins[21] possède de bonnes analogies avec les variantes (III_3C, 2—3 selon A. Wesse) bien représentées dans la nécropole de Hallstatt et dans le monde illyrien. La présence d'une telle lame à Teleac permet donc de supposer un rapport (un peu plus tardif) avec la zone alpine et ouest-balkanique.

Des découvertes connues jusqu'à cette heure il résulte que bien que (dans l'aire carpatique) les lames à moignons apparaissent à une phase ou deux plus hâtivement, l'encadrement de la majorité des pièces (qui sont les mieux datées) dans Ha.C dénote que cette catégorie était largement utilisé dans Ha.C, avec des prolongations jusqu'à l'époque Latène.

Nous avons jugé nécessaire de faire ces précisions parce que la langue d'ample circulation ainsi que la réputation dont jouit l'ouvrage auquel nous nous rapportons peuvent introduire dans le circuit scientifique certaines erreurs que personne (j'en suis sûr) ne souhaite.

Récemment a paru la première monographie consacrée aux problèmes de l'époque hallstattienne dans le Banat[22]. Parmi les mérites incontestables de l'ouvrage on ne saurait omettre celui d'avoir introduit dans le circuit scientifique un riche matériel archeologique. Le volume renferme aussi des appréciations sur la chronologie de l'époque hallstattienne de Transylvanie. C'est à certaines de celles-ci que nous nous arrêterons brièvement dans ce qui suit.

Mais, avant tout, une mise au point: l'affirmation que „... les découvertes les plus hâtives de la culture Gáva de la zone de la Tisza supérieure ne peuvent pas être plus anciennes que la phase Ha.A_2, soit le XIe siècle av.J.Ch. ..."[23], qui m'est attribuée, appartient en fait à T. Kemenczei, que j'ai cité toutes les fois que je me suis rapporté à cette idée[24].

Les recherches poursuivies dans les établissements fortifiés de Ciceu-Corabia[25], Bozna[26], Subcetate[27], Dej et, surtout, dans l'établissement (à trois niveaux d'habitat) de Teleac ont offert un matériel documentaire riche et diversifié. L'étude comparative des matériaux découverts — notamment sur la base des observations stratigraphiques de Teleac et Mediaş — débouche sur la constatation que la présence effective (et généralisée) de la culture de type Gáva (pleinement constituée) en Transylvanie intracarpatique ne saurait être placée avant la phase Ha.B_1 (même si, pour le début de la pénétration, on peut éventuellement avoir en vue aussi la partie finale de la phase Ha.A_2). La généralisation de la céramique noire cannelée (de type Gáva) en Transylvanie, dans Ha.B_1, marque en même temps le début de l'âge du fer dans cette zone. D'ailleurs, le contexte culturel de Transylvanie, dans Ha.A, est tributaire à l'évolution finale de l'âge du bronze, étant en même temps différent de la culture de type Gáva[28].

Dans le volume en question, à propos de cet aspect, il est dit: „... d'un début de l'âge du fer dans les zones sud-ouest de la Roumanie ... il ne peut être question avec certitude avant le début de la phase Ha.B_1 ou ... la fin de la phase Ha.A_2 ..., à partir de laquelle le complexe hallstattien ancien à céramique cannelée s'homogénéise de façon de plus en plus accusée, par une nouvelle synthèse sur des espaces très vastes, connue ... sous le nom de culture de type Gáva ..."[29]. Nous soulignons plus particulièrement l'idée que ce n'est qu'à commencer de la fin de Ha.A_2 au du début de Ha.B_1 que s'homogénéise de façon de plus en plus accusée sur des espaces très vastes la nouvelle synthèse de type Gáva. Il en résulte donc que le point de vue de M.G. (concernant le moment où le complexe à céramique cannelée s'homogénéise de façon de plus en plus accusée sur des especes très vastes) est identique à celui que nous avons exprimé à propos de l'étape où la culture de type Gáva, pleinement constituée, se généralise dans l'aire intracarpatique de Transylvanie.

Néanmoins (à la page 183), faisant état de nos considérations sur le début et les étapes de l'évolution de la culture de type Gáva dans l'espace intracarpatique, l'auteur mentionné conclut: „Tel qu'on peut aisément observer, la chronologie adoptée par V. Vasiliev pour les diverses étapes du complexe culturel à céramique cannelée de l'espace intracarpatique est, généralement, plus basse (de près de cent ans dans

certains cas) comparativement à celle généralement acceptée pour l'ensemble des découvertes de type Gáva-Holihrady". M.G. aurait-il perdu de vue (au courant de la plume) ce que lui-même soutient à propos du moment de la diffusion de la culture Gáva dans le sud-ouest de la Roumanie ou bien, surtout, à propos du moment d'où il estime que la culture Gáva s'homogénéise sur des espaces très vastes?[30]

Par la suite (page 191), s'appuyant sur les trouvailles de Remetea Mare et Vărădia (les deux dans le Banat), M.G. considère „qu'il faudrait avoir en vue une date plus précoce pour le début de la phase Teleac II...". Mais c'est toujours lui „Vu le fait que dans le cadre de la phase Teleac II il a été découvert aussi des importations de type Gornea-Kalakača (Bosut IIIa)... datées dans Ha B_2—B_3", qui considère que „l'on peut avoir en vue une évolution plus prolongée pour le niveau II de l'établissement de Teleac...". Force nous est d'exprimer notre satisfaction pour le fait qu'au moins la phase à laquelle nous avons fixé la fin du niveau II de Teleac jouit (finalement) de l'adhésion de M. Gumă Un seul détail semble cependant lui avoir échappé, à savoir si, par hasard, la stratigraphie de Teleac ne pourrait offrir une suggestion inverse, si insignifiante qu'elle soit, notamment en vue de la datation plus correcte des deux établissements du Banat. Et cela d'autant plus qu'on n'est tombé dans aucun établissement à céramique de type Gáva du Banat sur „plusieurs niveaux d'habitat"[31].

À propos de la chronologie de Reci (à laquelle M.G. fait constamment appel), nous en avons discuté amplement et il nous semble superflu d'y revenir[32]. Nous rappelons cependant que la céramique de Reci ne tient pas du début de l'évolution de la céramique de type Gáva de Transylvanie. Pour ce qui este de l'existance de deux niveaux à Reci, ils sont le résultat d'une supposition reposant sur les haches à douille plus tardives[33]. Encore que l'auteur des fouilles mentionne ce fait, nous constatons que les présumés niveaux de Reci sont pris (dans la littérature de spécialité) pour une certitude, ne cessant d'obséder la conscience des chercheurs. Plus encore, en vertu de cette supposition il a été édifié toutes sortes d'hypothèses et de phases, la dernière des créations dans ce sens étant un groupe Lăpuș-Reci[34]. Cependant, on ne peut manquer d'affirmer que ni en ce qui concerne la céramique, ni chronologiquement, la nécropole de Lăpuș ne peut être placée dans le même groupe (ou échelon) que l'établissement de Reci. En ce qui concerne le niveau Mahala III, il est également évident qu'il ne peut être rattaché à la phase la plus ancienne de la culture Gáva[35]. En conséquence, si l'on place les établissements de Reci et Mahala (les niveaux III—IV) dans une position chronologique aussi proche que possible de la réalité, il disparaît aussi la contradiction apparente (et artificielle) dans l'échelonnement de certaines trouvailles.

Comme de bien entendu, il existe aussi d'autres aspects dont il peut être discuté, mais pour l'instant nous nous bornons à ce qui a été exposé ci-dessus.

VALENTIN VASILIEV